

VII

РАВАНИЦА

САОПШТЕЊА VII
COMMUNICATIONS VII

INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS HISTORIQUES DE LA
REPUBLIQUE POPULAIRE DE SERBIE

COMMUNICATIONS VII

BRANISLAV VULOVIĆ

R A V A N I C A

SON RÔLE DANS L'ARCHITECTURE RELIGIEUSE DE POMORAVLJE

BEOGRAD

1966.

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

С А О П Ш Т Е Њ А VII

БРАНИСЛАВ ВУЛОВИЋ

РАВНИЦА

ЊЕНО МЕСТО И ЊЕНА УЛОГА У САКРАЛНОЈ АРХИТЕКТУРИ
ПОМОРАВЉА

БЕОГРАД

1966.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

ИВАН ЗДРАВКОВИЋ, РАДОМИР НИКОЛИЋ, Др
ДОБРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ, РАЗУМЕНКА ПЕТРОВИЋ,
МИРЈАНА ШАКОТА

ГЛАВНИ УРЕДНИК
РАЗУМЕНКА ПЕТРОВИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

РАДОМИР НИКОЛИЋ.

COMITE DE RÉDACTION

IVAN ZDRAVKOVIĆ, RADOMIR NIKOLIC, Dr
DOBROSLAV PAVLOVIC, RAZUMENKA PETROVIĆ,
MIRJANA ŠAKOTA

RÉDACTEUR EN CHEF
RAZUMENKA PETROVIĆ

SECRÉTAIRE DU COMITÉ DE RÉDACTION

RADOMIR NIKOLIC

ЛЕКТОР

Др СНЕЖАНА ПЕЈАКОВИЋ

Француски текст превела

ОЛГА ОКА

LECTEUR.

Dr SNEŽANA PEJAKOVIC

Traduit par
OLGA OKA

Адреса уредништва: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Кнеза Симе Марковића 8. — Adresse du Comité de rédaction: Institut pour la protection des Monuments historiques de la République Populaire de Serbie, Belgrade. Kneza Sime Markovica 8.

Свај рад је примљен и одбрањен као докторска дисертација на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 28. децембра 1964. године. Комисију су сачињавали: професор Ђурђе Бошковић, редовни професор Универзитета, Александар Дероко редовни члан Српске академије наука и уметности и др. Војислав Ј. Ђурић, ванредни професор Филозофског факултета

П Р В И Д Е О

**ПОРЕКЛО, УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ И КАРАКТЕРИСТИКЕ
АРХИТЕКТУРЕ МАНАСТИРА РАВАНИЦЕ**

Последња епоха српске средњовековне архитектуре и уметности из времена кнеза Лазара и његових наследника тек у новије време је постала предмет опсежнијих и дубљих проучавања. Раније се поклањало више пажње споменицима који су настали у предходним епохама српског средњег века, мада се не може рећи да се и на споменицима доба кнеза Лазара није радило. Између два светска рата су на неколико црквених грађевина изведене конзерваторско рестаураторске интервенције у духу принципа тада савремених конзерваторских схватања, и штампано је неколико монографских студија о појединим споменицима и низ краћих осврта на поједине проблеме. Циљ ове студије је да захвати проблем постанка прототипа, а преко њега млађих споменика такозване моравске школе.

Француски византолог и историчар Gabriel Millet назвао је, у својим студијама о старој српској уметности ову групу споменика, моравском школом, тако да се појам »l'école de la Morava« у нашој научној литератури одомаћио за овај период стваралаштва. Ми смо на њега навикли, јер јасно одређује, и у регионалном и у временском смислу, последњи успон културног стваралаштва средњовековне Србије. Ова група споменика, на челу са Раваницом, поникла је на подручју српских територија под управом кнеза Лазара, углавном у сливу Велике Мораве и њених притока.

У литератури се више пута оправдано писало о оригиналности ових споменика, како у погледу архитектуре и каменог пластичног украса, тако и у погледу ликовног израза у зидном сликарству. Њихова оригиналност је настала као синтеза претходних искустава и продора утилитарних потреба литургијског карактера. Формирању ове нове концепције у уметности Лазаревог времена, умногом је допринело идејно кретање тадашњег феудалног друштва. У трећој четвртини XIV века, српски феудалци, потискивани од Турака, морали су се повлачити на север, остављајући старе политичке и културне центре изложене сталним упадима непријатеља. Тако су у долини Мораве формирана нова политичка, друштвена и културна жаришта. На овом тлу, под утицајем низа друштвених, политичких и економских чинилаца, у релативно кратком временском интервалу од осамдесетак година, саграђено је много споменика, међу којима и Раваница.

Данас је црква манастира Раванице на приступачном месту, повезана савременим комуникацијама, али и поред тога није било већих могућности за детаљно проучавање. Њене фасаде су биле омалтерисане, тако да се нису могли сагледати поједини архитектонски детаљи, а поготову плитко резани камени украс. У унутрашњости је зидни живопис релативно очуван изузев површина на сводовима које су отпале у време када је црква била без оловног покривача. Њен оригинални изглед је измењен првим оправкама јеромонаха Стефана крајем друге деценије XVIII века. Опсежнији радови на цркви извођени су четрдесетих година XIX века. Међутим са гледишта науке било је корисно расветлити и питање првобитног нартекса призданог уз цркву. Трагови његове архитектуре и пластике скривани у зидовима новог Стефановог нартекса доскора су били недоступни.

1956. године, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије обухватио је својим планом рада и извођење конзерваторско реставраторских радова на овом споменику. То је био један од већих конзерваторских захвата послератне заштитне службе на споменицима моравске архитектонске школе. Неоспорно, било је потребно са релативно малим средствима много напора, због чега су радови трајали више година. Конзервација је вршена у циљу техничке заштите споменика. Међутим, на појединим, временом преиначеним облицима, извршена је и реставрација на основу темељно проучене историјске документације с једне стране, и материјалних података добијених на самом споменику путем истраживачких радова с друге стране. Синхронизовањем ова два посла, успело се многоструко. Црква је добила свој првобитни изглед. Пронађени су трагови и многи елементи архитектуре старог и изванредно конципираног нартекса. Његови облици представљају нов податак о архитектури раваничког нартекса, а посебно о развоју овог дела грађевине на српском средњовековном подручју. Очишћена камена пластика постала је доступна и стручњацима, а и свима осталима. Осим тога, низом нових драгоцених налаза обogaћена је српска средњовековна архитектура и уметност.

Тек после конзерваторске интервенције могао је да се сагледа значај раваничке цркве којој у једном делу научне литературе није било дато одговарајуће место у развоју моравске групе споменика. Хронологија првих грађевина није почињала архитектуром Раванице, зато што су раније интервенције на објекту у великом обиму скривале оригиналност архитектуре и декоративне пластике. У погледу живописа, учињено је много више. Извршена је солидна идентификација појединих тема композиција, дескрипција иконографског распореда и стилска анализа.

Данас, после извршених конзерваторско реставраторских и истраживачких радова, добило се довољно података за једну потпунију студију, која је у многим употпуњена и новопронађеним натписима од неоцењиве вредности за историју манастира.. Посебно се издваја онај, написан за време организовања градилишта, на самом почетку радова, који говори о пореклу неких од градитеља. Не заостаје по вредности ни веома оштећени натпис са розете нартекса. Групи каснијих натписа припадају они који говоре о тешким и мучним данима манастира под Турцима. Поред свега овога откривени су врло убедљиви подаци о поступку и начину резања мотива каменог пластичног украса.

Да би студија била комплетнија приложен је до сада непубликован болоњски препис раваничке хрисовуље.

О архитектури из доба кнеза Лазара писано је са краћим задржавањем у оквиру већих студија о општој српској средњовековној архитектури. О цркви манастира Раванице изашла је пре 42 године, у издању Народног музеја у Београду, књига др. Влад. Р. Петковића „Манастир Раваница“, која је имала претензије монографије, али није било услова да то у потпуности и буде. Па ипак, у то време је била од особите вредности, а нарочито одељак о историји манастира и живо-

пису. Приликом писања о архитектури цркве и њеној декоративној пластици, који представљају најважније проблеме за решавање, аутор је могао да се користи само до тада познатим резултатима у науци и сопственим истраживањима. Међутим, од тога времена па до данас, објављени су у нашој и светској литератури многи материјали и начети су бројни проблеми, који у време појаве Петковићеве књиге нису били у довољној мери сазрели.

Раваница је један од најважнијих споменика, који хронолошки стоји на челу моравске трупе. Она је прототип за даља решења, па као такав споменик заслужује пуну пажњу. Ова студија настоји да реши проблеме датирања, порекла архитектуре цркве, порекла нартекса и реконструкције његовог првобитног изгледа и најзад, проблем порекла камене пластике. Да би се дошло до правилних закључака, требало је темељно и многострано изучавати све важније компоненте које су створиле услове за развој друштвеног, политичког, економског и културног живота Лазареве Србије. То је био период проширивања српске средњовековне државне управе на југ у току XIV века под Милутином, Дечанским и Душаном. Захваљујући томе, остварен је непосреднији и ближи додир са византијским наслеђем на грчким подручјима, који се преко македонске и косовско метохијске варијанте споменика, снажно одразио на споменицима Поморавља. По историјским збивањима, овај претходни период је карактеристичан по прогресивном успону средњовековне државе све до Душана и наглог слому после његове смрти. Најзад настаје рађање новог, краткотрајног али плодног периода, који се угасио губитком самосталности.

Студија Манастир Раваница подељена је у два дела. У првом је извршена анализа проблема порекла архитектуре цркве, нартекса и камене декоративне пластике, док други обухвата материју о самоме споменику који представља прототип моравске стилске групе споменика.

Аутор користи и ову прилику да изрази пуну захвалност Заводу за заштиту споменика културе СР Србије, његовом директору у време извођења радова, Милораду Панићу-Сурепу, и нарочито, садашњем директору Разуменки Петровић, који су омогућили извођење радова на споменику и публикавање ове студије.

I. ПОЛИТИЧКО ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ КОЈИ СУ ПРЕТХОДИЛИ ПОЈАВИ И РАЗВОЈУ АРХИТЕКТУРЕ У ДОБА КНЕЗА ЛАЗАРА

*ПРИЛИКЕ И ОДНОСИ ЗА
ВРЕМЕ КНЕЗА ЛАЗАРА*

Велике прекретнице у политичком животу друштвене заједнице увек су остављале свој печат и на њеној култури и уметности. Чести, каткад бурни политички догађаји, регистровани у историји српског феудалног друштва, изазвали су карактеристичне стилске преображаје у монументалној архитектури и у зидном сликарству.

Још од доласка наших народа на Балканско полуострво, историја је почела да бележи честе и узастопне борбе за самоодржање које су умногом биле проузроковане географским положајем насељене територије. Сукоби интереса источног и западног света око наших земаља, као и чести ратови са суседима, ангажовали су српски народ на сталну и одлучну борбу. Па ипак сложени и мучни процес формирања српске средњовековне државе није био кочница стварања једне велике културе, која је постала чврста карика у ланцу целокупног културног стваралаштва феудализма.

На раскршћу Истока и Запада, први српски владари су често били приморани да оријентишу политику према једној или другој страни. Таква оријентација карактеристична је за доба консолидовања српских земаља, постепеног осамостаљивања и завођења феудалног друштвеног поретка. Већ нешто касније, стабилизирањем државне управе, порастом њене економске моћи и све бржим сазревањем феудалних односа, нарочито почетком и у првој половини XIV века, српски владари почињу да воде експанзивну политику у односу на македонске односно византијско грчке територије. Таква политика вођена је близу пола века, а убрзо потом настала је оштра прекретница. Апсолутистичко аутократска личност владара претрпела је слом. Такозвано Велико српско царство расипа се на ситније феудалне јединице са свим обележјима сазревајућег феудализма. Овај нагли процес потпомогли су споља све чешћи и снажнији напади Турака на јужне територије балканских земаља.

Поред политичких и економских чинилаца који су утицали на обликовање српске средњовековне духовне културе, постојао је и трећи снажан чинилац који је деловао преко црквене организације, веома често играјући пресудну улогу у формирању културе, јер је црква била, у односу на средњовековног владара, равноправан феудални партнер.

На развој монументалне архитектуре средњег века и нових схватања утицала су три основна крупна и значајна историјска догађаја: консолидација под Стефаном Немањом, нова оријентација експанзионистичке политике према јужним земљама Балкана и расипање такозваног Великог Душановог царства. Наравно, ови преломни периоди, карактеристични за смену стилова, не могу да се вежу за одређене датуме или историјске личности. То је био процес који је трајао дуже времена, нарочито услед отпора средине задојене традицијом и конзервативним схватањима. Па ипак, могу се издвојити три најважнија, преломна периода српског градитељства средњег века, условљена најкрупнијим политичким збивањима, која су изазвала промене у друштву, економици и култури. Ове велике прекретнице у политичкој историји српског народа, суштински су утицале на профани и на духовни живот средњовековног човека, у највећој мери отварајући врата новим схватањима и свежијим елементима који су разбијали релативно изживелу традицију.

Нама најпознатији византолог и познавалац историје уметности српског средњег века Gabriel Millet је покушао да изврши поделу споменика на поједине стилске целине, такозване школе¹. Захваљујући њему, у нашој научној литератури усвојена су три појма, која карактеришу три велика раздобља у генези средњовековног културног наслеђа: тзв. рашка школа, српско-византијска, македонска или вардарска и моравска школа². Ова Мијеова подела, изведена на основу географске распрострањености споменика последње деценије је претрпела мање корекције, али без суштинских измена. Поједине групе, са карактеристичним особеностима стила који их повезује у засебне целине и даље се, на основу територијалне распрострањености, везују углавном за назив ужег или ширег географског подручја (на пример рашко или косовскометохијско) или за назив слива неких река (на пример Вардара или Мораве). Дешавало се, мада ређе да се оде у другу крајност да се у савременој научној литератури поједине хронолошки уже и стилски уједначеније мање групе споменика везују за име владара, односно представника династије (на пример; архитектура првих немањића, Милутинова епоха, па и епоха кнеза Лазара). Међутим, сви ови покушаји да се дође до правилне поделе средњовековног српског наслеђа, нису дали потпуне резултате. Најзад, такве поделе не могу бити механички нити оштро разграничене међама појединих епоха, стилова или подручја, утолико пре што се стил грађења појединих споменика не ограничава искључиво на једно уже географско подручје. Узмимо, само као пример владарске маузолеје, гробне цркве, на којима се задржава рашки стил грађења све до појаве Лазареве Раванице. Једна градитељска епоха није никада престајала нагло. Она је дуже времена прерастала у нови стил, ослобађајући се конзервативних схватања и традиције која се сукобљавала са новим стремљењима. Такви процеси трајали су некад дуже, а некад краће.

Одавно се постављају питања: да ли је погодно с обзиром на већи број недовољно проучених споменика, правити границе епоха и вршити груписање према стилу, хронологији или регионалној распрострањености? Да ли се на тај начин, поред релативне хронологије бар познатих споменика, у одређеном периоду или на одређеном тлу, могу наћи сви елементи једног стила, односно стилских целина? Да ли стилске особине једне групе споменика морају да одговарају њиховој хронологији? Да ли је развој средњовековне архитектуре и сликарства у одређеном периоду завистан од личности жупана, краља, цара, кнеза, деспота или каквог властелина? Свакако да није.

У историјском развоју српских средњовековних споменика често је запостављен најранији период културног стваралаштва, углавном због мало и недовољно проучених материјалних остатака ове епохе. Отуда није ретко да неки историчари³ почетак српске средњовековне историје уметности везују за прве Немањине грађевине, као да „прва историја српске уметности средњег века“ треба да почиње управо од друге половине XII века. Међутим, политичка историја српског народа почиње од доласка племенских група на Балкан: на ново насељеном тлу почиње и његова културна мисија. На жалост, до наших дана сачувано је веома мало трагова из овога периода. Искуства пренета из старе постојбине живела су дуже времена, док се нису постепено стопила са наслеђеном културом домородаца. Овај период, иако релативно мало познат нашој науци, захвата подручја на којима су почеле да се формирају Зета и Рашка, као зачетци првих друштвених и политичких организованих јединица. Временски оквир првог периода ране српске средњовековне архитектуре, бар према откривеним материјалним подацима, кретао се од IX века до почетка обједињавања мањих племенских формираних целина, чему је допринела борба унутрашњих супротности са појавом феудализације племена⁴. Тај пре-

ломни период у политичном и културном животу пада у другу половину XII века, односно у време владавине Стевана Немање, које се обично узима као почетак нове епохе политичких, друштвених и културних збивања.

Други, зрели и најдужи период српског архитектонског стваралаштва, има своју развојну линију која допире готово до Душанове смрти. Највећа прекретница, изразите промене у схватањима и стилу дешавају се у време померања државних граница ка јужним територијама Балкана и ступањем у тешњи контакт са Византијом, пред крај XIII, односно почетком XIV века, у доба владавине Стефана Уроша II Милутина и његових каснијих наследника Стефана Уроша III Дечанског и Стефана Душана. Померања према југу омогућила су снажније продирање нових схватања у уметност Србије. На освојеним подручјима македонских и византиских односно грчких земаља, већ је у потпуности цветала такозвана ренесанса палеолога. Долазећи у непосреднији контакт са већим центрима (Солун, Мистра, Арта, или покрајинама Епир, Тесалија), створени су услови за прихватање нових принципа и у архитектури и у сликарству⁵.

Трећи, касни период средњовековне српске архитектуре наставак је претходног и везује се за појаву новог центра српских земаља на северу, у долини Велике Мораве (Т. I). Слично претходном и овај период почиње снажним преокретом. За разлику од градитељства у првој половини XIV века карактеристичном по томе што се и поред продора грчкoвизантијских утицаја снажна традиција местимично супротставља новим схватањима; касни период карактерише нагли, скокрвити обрт, појава нове концепције и у архитектури и у сликарству. Овај период архитектонског стваралаштва, временски ограничен на отприлике свега осам деценија пада у доба обједињавања и стабилизације унутрашње друштвене управе под кнезом Лазарем, све учесталијег снажнијег притиска Турака са југа, и пуног процвата културе. После пада Деспотовине и коначног губитка државне самосталности, настаје период робовања под Турцима. Архитектура и сликарство овога времена показују неодољиву стваралачку снагу нашег народа и изразиту тенденцију ослањања на стару традицију одговарајућих подручја на којима је наставаљен живот. Предуслов ближег изучавања градитељства касног периода српског средњег века, времена кнеза Лазара, је упознавање са политичким друштвеним, економским и културним приликама које су претходиле овој епохи и које су посредно или непосредно утицале на почетак њеног развоја. То захтева задржавање бар на општим али важним, пресудним моментима, који су се одразили на смену стилова и на даља културна и уметничка стремљења у Србији кнеза Лазара. У току зрелог периода градитељске делатности, такозване рашке епохе, било је највише преломних периода, који су изазивали извесне промене, у стилу грађења. Најзначајнији је био онај на крају XIII и почетку XIV века, када романску традицију грађења потискује интензивнији продор византијско грчког стила у архитектури. Промену схватања пре свега је изазвала нова оријентација српске политике од Стефана Уроша II Милутина, до цара Душана. Проширењем српских територија према југу ступило се у непосреднији контакт са византиским културним наслеђем. Добрим делом на освојеним територијама је већ затечена традиција грађења у савременом византијском стилу, а створене су могућности за ближи додир са великим центрима културе, Солуном, Светом Гором, Цариградом. Српска црквена организација, као једна од важних чинилаца у формирању средњовековне културе, идејно везана за цариградску цркву, била је на тај начин непосредније везана и за византијску метрополу.

Путеви којима су струјали културни утицаји, били су бројни и разноврсни. И ако нема довољно конкретних података, о њима сведо-

че, поред нескривене жеље српских владара за наслеђем византијског престола и многи други подаци: женидбене везе наших владара са византијским принцезама⁷, велика издашност у даривању светогорских и цариградских манастира, па чак и ктиторске обавезе према многим подизаним монументалним грађевинама ван српских земаља. Хиландар, на пример, као најјаче култно место, који је у својој монашкој републици неговао сопствену традицију, окупљао је и васпитавао монахе из чијих редова су излазили српски архиепископи и патријарси.

Краљ Млутин је први почео освајачку политику према југу. Њему су приписиване изразите способности ратника, више него ли дипломате или политичара⁸; умео је да искористи сукоб Палеолога са Анжујцима и као релативно млад владар освоји Скопље. Незадовољан оваквим пленом, наставио је освајање до Сера, Крстопоља и саме Свете Горе⁹. Анроник II, превише заузет надирањем Турака, даје Милутину своју кћер Симониду за жену¹⁰, са намером да га задржи од даљих освајачких тежњи према византијским земљама. За време ових сукоба Милутин је био у пријатељским, савезничким односима са Тесалијским севастократором Јованом и његовим синовима. Моћан и суров, економски врло јак, са великом резервом добро наоружане војске, није презао од своје дворске властеле, па чак ни од конзервативних ставова цркве у вези са његове четири женидбе. Иако такав, поштован је за време живота, а уважаван после смрти као „свети краљ“¹¹.

Стефан Урош III Дечански продужава контакт са Византијом, жени се Маријом Палеологовом која је била братаница Симониде, жене Милутинове, ћерка солунског намесника Јована Палеолога и унука, по мајци, великог логофета Теодора Метохита, културног и ученог Византинца.

Последњи и најмоћнији српски владар најближи остварењу освајачких тежњи према грчким територијама, био је Стефан Душан. У сукобу са Андроником III, осваја грчке земље све до Солуна. Међутим, када је град светог Димитрија већ био спреман да отвори капије, Душан је, изненађен нападом угарског краља Карла Роберта, морао да се повуче. Други значајан догађај за његове владавине, било је проглашење српске патријаршије 1346. године¹². Овај Душанов акт имао је далекосежне последице на сређивању односа између српске и византијске цркве за време кнеза Лазара.

Сви ови догађаји и подаци показују да је политичка прекретница последњих Немањића, односно освајачка оријентација према Македонији и осталим византијским територијама стварала повољне услове за ближе непосредније ступање у додир са културним стваралаштвом већ расцветале „ренесансе Палеолога“. Касније, овај период прве половине XIV века, као епоха византизације српске културе, утицао је на културно уметничка схватања у последњој, касној епохи, која се у другој половини XIV века почела развијати са специфичним, оригиналним стилским изразом.

Шта се то за време, односно пред крај XIII и почетком XIV века, дешавало у Византији?

После распадања такозваног „Латинског царства“ 1261. настаје, у култури и уметности епоха византијске ренесансе¹³. За време владавине крсташа, аутократско феудална империја је била разривана унутрашњим класним борбама. Као последица таквог стања, уследило је цепање територија на веће или мање феуде, док је истовремено јачао притисак огромне турске силе. Византија је постала сила другог реда чија је политичка сила стално опадала¹⁴. Палеолозима је остало још да великим пореским наметима и данцима покушају одржати некадашњу византијску моћ. Нажалост овај покушај се сводио на релативно смањени, готово најужи обим централне територије око византијске престонице. Везе са њеним провинцијама су биле све слабије. Оцепљене

од метрополе, грчке сепаратистичке државице живеље су својим животом, повремено се сукобљавајући са Палеолозима, а и у затегнутим и ратним међусобним односима.

И поред опадања моћи Византије, стара византијска традиција је још дуго живела. И док се унутар ситних феудалних државица распламсавају супротности између новонасталог сталежа трговаца, у извесном смислу грађанске класе, феудалног племства и велепоседника дотле се у већим центрима Цариграду, Солуну, Арти, Мистри и другима, поред трговачког сталежа формирају и еснафи, око којих се окупљају удружене групе занатлија¹⁵. Отварају се нове школе у којима се предаје античка филозофија, тумаче се Аристотел и Платон. Паралелно с тим обраћа се пажња на природне науке као што су астрономија и медицина. По речима Паламе, Солун, је био стециште многих учених људи који су се бавили не само теолошким, већ и разним профаним наукама. Према студијама класичне књижевности у Солуну се рађа препород. На самом почетку XIV века Солун је тежио да, као центар хеленизма, упоредо са Атином која је још била под Латинима, буде међу најкултурнијим водећим центрима Византијског царства. Насупрот овом снажном успону, конзервативна религиозна идеологија даје отпор према свему што се у ондашњем друштву рађало као прогресивно. Као реакција на појаву хуманистичких идеја, у монашким редовима се јавља хезихазам, покрет карактеристичан по посебним религиозним медитацијама најстрожијег аскетизма. Хезихасти, на челу са Григоријем Синаитом и највећим браниоцима исихастичких схватања, солунским епископом Григоријем Паламом, оштро реагују на рађање савременог покрета препорода. Истовремено све већи државни намети гонили су осиромашеног сељака у монашки живот, тако да долази до великог прилива монаха по манастирима у којима се, у мистичном заносу и другим молитвама, бежи од рада.

После пропасти Душанове државе, на територијама српских земаља, непуних сто година касније дошло је до сличне територијалне расцепканости, која је створила повољне услове за турску инвазију. У то време, најбоље организовану феудалну целину држао је кнез Лазар на северу, у долини Велике Мораве. За релативно кратко време, померањем политичког језгра, на ове делове српских територија пренешен је цео културни живот. Многи путописи сведоче да су ове територије некада биле беспућа, са мочварама, густим шумама и не насељеним подручјима. Већ од друге половине XIV века, па све до пада Деспотовине, ови пусти и ненасељени предели нагло су оживели и развили. Ту је пренет центар хришћанског света и религиозних традиција. Велики број монаха из старих немањихких лаври са јужних територија, налази места у новој средини¹⁶. Чак и патријаршијска столица из Пећи се преноси пре 1382. године у Жичу¹⁷. У ово време Лазарева Србија је била уточиште не само хришћанског света из разних делова бившег Душановог царства, већ и удаљенијих југоисточних и јужних подручја, па и Византије.

Турски напади на изнемоглу Византију и њихово постепено продирање на територије Балкана играли су пресудну улогу у даљем одвијању догађаја. За нас су од посебног интереса новонастали услови под чијим утицајем почиње да се формира опште културно стваралаштво у Србији кнеза Лазара.

У Милутиновој повељи Хиландару¹⁸ забележено је да је двадесет година пре издавања повеље једна најезда турака на српске земље била заустављена. 1308. године је извршено насељавање зећег броја пребеглих Турака, који су у Србији искоришћени као најамници¹⁹. Међутим, први траг о кретању хришћанског света налази се у Душановом спису из 1353, у коме је реч о бекству Грка у Србију „на црквонну земљу“, у време краља Милутина²⁰. После 1371. године, под притиском Турака, долазили су на територију Лазареве Србије бројни мо-

наси са разних подручја Блиског истока и из Свете горе²¹. Међу њима се помињу имена синајца Нестора, светогорца Ромила, који се после 1380. године населио у близини манастира Раванице где је живео до краја живота, умро и касније сахрањен у нартексу цркве. У клисури раваничке речице, на пет километара узводно, живео је испосничким животом, вероватно још један од синаита по имену Вавил²². Поред њих, познати су још и Григорије који је боравио у Горњаку, Зосим у Туману, и неколико анонимних у Витовници и Базјашу²³. Изгледа да је В. Марковић с пуно оправдања, писао да су имиграције монашког света таласима „запљуснуле Србију“. У таквој ситуацији било је природно очекивати да многи међу њима наиђу на повољне услове за укључивање и стварање опште културног израза у новој друштвеној средини. Према томе, нема сумње, да је у то време и под оваквим околностима српска црква морала да претрпи у извесном смислу „трансформацију православља“, која се одражавала и на богослужбени ритуал, и на материјалну, стваралачку културу. У овим одсудним тренуцима највећу улогу одиграли су светогорски монаси, посебно монаси манастира Хиландара, као људи са највише ауторитета и у најтешњим везама са српском црквом

Међу највећим личностима црквено политичког живота Лазарева Србије, био је светогорски монах Исаија²⁴. Образован богослов, учен човек и писац²⁵, био је за време цара Стефана Душана познат као његов лични „пријатељ и саветник“, врло активан и отворени експонент српског утицаја у Светој Гори. Монах Исаија је остао и после Душана маркантна фигура која је одиграла мудру политичку и дипломатску мисију за време владавине кнеза Лазара. Та његова мисија односила се на ликвидирање византијско српског црквеног спора, јер је било потребно измирење и скидање анатеме васељенског патријарха бачене на српску цркву после Душановог проглашења патријаршије. Као моћан и енергичан владар Стефан Душан није много марио за овај расцеп, али је већ за време кнеза Лазара смиравање било неопходно. Услови за покретање ове акције су изгледа сазревали пре свега ван Србије, на Атосу и у извесној мери код цариградског патријарха. По једном податку Илариона Руварца²⁶ види се да је иницијатива потекла највећим делом ангажовањем српског монаштва у Светој Гори. По цитату Јосифа Милера²⁷, Руварац наводи како је услед сукоба грчка црква правила велике сметње српским монасима, којима је било забрањено да примају у своје редове нове монахе рукоположене од стране српских архијереја. Несумњиво, бојкот српског монаштва на Светој Гори је био главни разлог који је покренуо старца Исаију, као водећег мисионара, на измирење цркава. Он је био тумач српских светогораца. Несносна ситуација у којој се налазило бројно српско монаштво у Атоским манастирима, решена је Исајином иницијативом. Насупрот овој иницијативи стајао је патријарх Сава I, незаинтересован, горд и непопустљив. Биран за патријарха још за Душанова живота налазећи се пуних двадесет година на челу српске цркве, Сава I није био расположен ни за какве уступке нити компромисе око измирења. Његов биограф изричито наводи да га је Исаија са много муке умолио да пристане на измирење²⁸. Посредовањем Исаијиним између васељенског патријарха Филотеја, кнеза Лазара и патријарха Саве I делегација²⁹ је одласком у Цариград почетком 1375. године³⁰ успешно извршила задатак³¹. Тако је после пуне двадесет и једне године, и поред тога што се хијерархиски степен државне управе са царевине спустио на кнежевину, ипак скинута анатема и званично призната патријаршија.

Овај догађај од великог историјског значаја по црквену политику, морао је да се одрази и на другим пољима. У овој веома важној мисији главни терет посла обавили су светогорци. Њима је био поверен одговоран задатак, какав добијају пре свега јаке и утицајне личности које су у Лазаревој средини морали имати, поред политичког, и велик дру-

штвени утицај. Избор старца Исаије и овом приликом очигледно сведочи о непосредној и тесној вези Србије са Светом Гором.

Поред смисла за политику и дипломатију, старац Исаија је био човек изванредне културе. Још у млађим годинама, као пријатељ Стефана Душана, по причању биографа, учествовао је у рестаурацији порушеног манастира Св. Пантелејмона на Атосу, који **ШТЪ САМОГО ОСНО-**

ВАНІА ВЪЗДВИГЪ ЦРКОВЪ ПОЧЕКАСНОС И ТОВАПЕЗАНІЮ.³² Поводом грађења овог манастира, његов биограф каже да је сав труд око подизања цркве и уређења манастира припадао Исаији. То несумњиво значи да је Исаија имао главну реч у погледу унутрашњег распореда и архитектонске концепције И када се могло очекивати да Исаија као експонент Душанове политике у Светој Гори спроведе концепцију једне грађевине савременог српског стила, он се напротив, држи строге светогорске традиције од које не одступа. Триконхални облик основе са певничким апсидама, одавно познат на Атосу, имао је потпуно јасну обредну функцију прилагођену богослужбеним потребама, те отуда Исаија и не покушава да се супростави дубоко укоревљеној традицији грађења. Ако се још узме у обзир и подаци који говоре да је Исаија лично попут Никодима сугерисао облик триконхалних цркава приликом његове градитељске активности у Влашкој³¹, онда постаје довољно јасно, да је овај монах поготову морао оставити трагове својих светогорских схватања и на најстаријим грађевинама моравске Србије. Лазарева прва задужбина, намењена да буде гробна црква ктитора, почета је да се гради после сабора одржаног у Пећи 1375. године на коме се поуздано налазио Исаија³⁴. Зато је готово несумњиво да је тај исти Исаија, према коме је Лазар гајио особиту благонаклоност нарочито после успешно обављене мисије у Цариграду, непосредно утицао на почетак грађења цркве манастира Раванице.

Међутим, старац Исаија није био једина личност преко које су одржаване присне везе Србије са Светом Гором. Било је и других могућности за преношење утицаја и светогорске традиције грађења на тло Лазаревих земаља.

Већ пред крај 1381. долази у Србију за духовника неког већег властелина, ако не и самога кнеза Лазара, бивши хиландарски игуман Сисоје³⁵. Регистровани подаци сведоче да је и ова личност за Лазарева живота била поштована, па је могуће да је вршила утицај на средину у којој се налазила. После смрти кнеза Лазара Сисоје је постао ктитор и игуман цркве Преображења манастира Сисојевца. Свакако, у знак поштовања према заслужном духовнику свога мужа, удова Милица му је поклонила земље у Тргу Парађинову Броду³⁶.

Осамдесетих година XIV века, можда нешто пре Сисоја, игуман у Хиландару био је монах Доротеј. Пуно вероватно, то је био онај исти Доротеј, који се јавља 1382. у познатој Жичкој повељи као ктитор манастира Дренче у жупи александровачкој. Док је обављао дужност хиландарског игумана, у манастиру је радила група солунских сликара³⁷, па није потпуно искључио да је Доротеј међу њима ангажовао мању групу за рад на својој цркви. Поред Исаије и Сисоја, Доротеј би био трећи хиландарски игуман из редова угледних светогорских монаха, који је приспео у Србију у време настајања нових архитектонских схватања. На остацима његове цркве, поред светогорског утицаја у распореду унутрашњег простора, осећају се у појединим елементима фасада и утицаји солунског начина грађења.

Хиландар је кроз читав средњи век помаган изобилним даровним повељама, богатим прилозима у земљи, имањима, метосима и селима, а посебно у сребру или злату³⁸. У Хиландару је припреман већи број виших црквених достојанственика, српских архиепископа и патријарха, као што су били Јанићије I, Јевстатије I, Никодим I, Данило II и Сава IV³⁹.

Сарадња српских земаља са светогорским манастирима с почетка XIV века постала је још интензивнија за време Стефана Душана, а нарочито уочи стварања и у току формирања Лазаревих земаља. Блиски односи породице кнеза Лазара са Светом Гором огледају се у низу повеља и других докумената. Међутим, Лазарева дарожљивост је допирала чак и до Коптских манастира, до Јерусалима и Синаја⁴⁰. Повељом коју заједно са кнезом Лазаром потврђује 1380. и патријарх Спиридон, хиландарска лавра добија нека села⁴¹. Сви су изгледи да се ова повеља могла односити на доградњу Лазаревог ексонартекса уз Милутинову цркву. Иако ова повеља, судећи по тексту, нема све епитете ктиторске даровнице, време њеног издавања и Лазаревог боравка у Светој гори се хронолошки подудара⁴² исто тако као што и време зидања односно довршења ексонартекса са свим његовим архитектонским елементима, одговара датуму издавања хрисовуље. Исте године овај велики дародавац пружа помоћ „раслабљенима“ у хиландарској болници. Том приликом манастир Хиландар добија два села са засеоцима, како би се од прихода убраних са атара ових села одвајало по 100 унча (омгии – обичим) за раслабљене⁴³. Осим Хиландару, Лазар је даровао 1381. руском манастиру Пантелејмону Спасову цркву у Хвосну⁴⁴, а исте године овом манастиру потврђује даровницу свога зета челника Мусе⁴⁵.

По Лазаревој смрти, његова удовица Милица није мењала политику свога мужа према светогорским манастирима. Напротив, о продужавању ових веза сведочи чињеница да је Милица нашла за потребно да осигура чак и азил за своју децу у манастиру Пантелејмону и његовим метосима⁴⁶. И за време српских деспота, Хиландар и други светогорски манастири су уживали помоћ, али мање у непокретној имовини, а више у новцу, злату и драгоценим предметима. Тако је деспот Стеван приложио Великој лаври два сребрна свећњака и 20 литара сребра⁴⁷. Хиландару је потврдио 100 литара сребра, што је чинило годишњи доходак са Новог брда⁴⁸, а припадао је овоме манастиру као прилог за све време живота кнеза Лазара.

Повезаност владарске куће са светогорском монашком републиком је и даље била јака. Многи угледни и учени монаси, васпитавани по светогорским манастирима, долазе у деспотову Србију и формирају нову веома културну средину. За њима долазе и други учени људи из суседних јужних области, тражећи уточишта у земљи деспота Стефана, која је још увек уживала слободу, Сам деспот, као мецена уметности, ствара у својем лепом и добро утврђеном манастиру Ресави центар највећих културних манифестација тога времена. У њему се окупљају најученији и најкултурнији савремени људи, књижевници, преводиоци, преписивачи, манијатуристи, сликари. А да би обезбедио овакво место, у коме би сам обитовао, како каже деспотов биограф Константин Филозоф, слао је људе „чак на острва“ да трагају за градитељима и уметницима „многочасним највештијим радницима и најискуснијим живописцима“.

Имиграције са разних страна и из разних јужних подручја нису престајале ни за време деспота Стефана. Разједињени ситни феуди падали су веома лако један за другим пред Турцима. Пропашћу Трновског и Видинског царства, у последњој деценији XIV века почеле су имиграције многих виђених бугарских грађана⁴⁹, а осим њих наилази се и на нека имена учених византинаца. Из Македоније позвана је група зографа за живописање Миличине задужбине Љубостиње. На жалост, о њима нема одређенијих података, осим оних који су добивени изучавањем средњовековне књижевности. По доласку у Србију у новој средини брзо су се снашли бугарин Константин Филозоф, Костенски⁵⁰ и Григорије Цамбалк⁵¹. Осим њих, позната су имена тројице византинаца који су се у новој домовини бавили књигом. То су

Андоније Рафаил пореклом са Лепанта, Никон Јерусалимац који је боравио у Јерусалиму, на Синају и египатским манастирима и Димитрије Кантакузин по народности Грк".

После Лазареве смрти Милица се кретала у веома културној средини. Уз њу је, поред деце Стефана и Јелене (Балшић), стално боравила бивша деспотица Јелена, монахиња Јефимија. Међу њима често су се налазила сва три Раваничанина, затим Данило млађи, Григорије Цамблак и еписком Марко⁵³. У оваквој средини били су и градитељи и живописци, али је о њима остало мало података.

При испитивању услова у којима је настала и развијала се култура последње епохе такозване моравске архитектонске и сликарске школе, треба истаћи да је породица кнеза Лазара веома ценила и окупљала у својој земљи, као последњем упоришту слободног хришћанског света на Балкану, многе, у погледу културе, напредне људе. Србија кнеза Лазара и његовог сина Стефана, у току наизменичних трагичних пораза јужних земаља, постала је стедиште многих племића феудалаца, свештеника, монаха, књижевника, градитеља и уметника. Снага кнеза Лазара веома ангажованог на сређивању земље и смиривању необузданих и непослушних велможа дошла је до пуног изражаја у личности његовог сина и наследника. Културна средина српског двора у којој је негована књижевност и уметност, створила је, као никад дотада, изузетно погодне услове за развој и цветање нових идеја у свим областима уметничког стварања,

Добри односи са Светом Гором одржани су до краја српске самосталности Светогорци су преко својих угледних и у Србији утицајних личности, преносили своја схватања. Њихов удео односио се првенствено на реформу црквено литургијског програма, који се истовремено преносио на организацију унутрашњег просторног решења, Међутим, градитељска концепција и техника грађења Лазаревих цркава, првенствено Раванице, припада старој српској традицији грађења на тлу Србије последњих Немањића. Имиграцијом нашег живља из јужних крајева а посебно везама са Хиландаром и другим атонским манастирима, учињено је да се овај модел синтезом грчких провинцијских и светогорских облика, преко типа Милутинових и Душанових споменика, више приближи византијској ортодоксији, него ли западној романској традицији. Нови модел оригиналне концепције родио се из симбиозе градитеља уметника и друштвене средине, која га је прихватила и обезбедила услове за стварање.

Економске могућности кнеза Лазара за развој грађевинске делатности биле су релативно велике. У вези са грађењем његове прве задужбине, цркве манастира Раванице, према подацима из преписа Врдничке и Болоњске хрисовуље се види да је манастир дариван огромним богатством у земљи, бројним селима у ближој и даљој околини. Поред тога, манастиру су били одређени и разни приходи од експлоатација рудника. Велики полет у грађењу поуздано сведочи о економској снази феудалног друштва Лазареве и Стефанове Србије. Доста стабилна економска база постојала је како код крупнијих, тако и код ситнијих велможа. Поред плодне долине Мораве⁵⁴, Србија је била богата рудама, нарочито сребром и оловом⁵⁵. Њени рудници били су познати на далеко, у западним земљама Европе. Тако је кнез Лазар само манастиру Раваници⁵⁶ прилагао 150 литара сребра годишње од царинских прихода на Новом Брду. 1382. године, са Новог Брда добија по 50 литара сребра Даротејева задужбина манастир Дренча. Но сем манастира у Србији, део прихода са Новог Брда имао је за све време Лазарева и Стефанова живота, манастиру Хиландару. Деспот Стефан је, користећи рудно богатство Трепче, помагао Дечане, а пред своју смрт издао је налог да се по 20 литри сребра годишње додељује манастиру Светог Анастасија⁵⁷.

Са грађењем цркве манастира Раванице почиње нова епоха архитектонског стила касног српског средњег века. Мајстори, градитељи ове велике и главне задужбине кнеза Лазара ударили су темељ развоју новог типа који ће бити карактеристичан и за остале грађевине такозване моравске школе. Но, од почетка изградње цркве 1376, па до њеног коначног завршавања, односно живописања, протекло је дуже времена. Док су радови на Раваници били у току, према постојећим историјским подацима, подиже се на територији Србије низ грађевина.

Овде ће се само дати преглед црквених грађевина које су подигли кнез Лазар и његови велеможи, за време Лазаревог управљања земљом. Хронолошки посматрано, ови споменици су подизани у време настанка њиховог прототипа, односно у време активности Лазаревих протомајстора и мајстора градитеља. Та активност је била велика и карактеристична за сам почетак развоја који пада после скидања антеме цариградског патријарха и избора новог српског патријарха Јефрема на сабору у Пећи, 1375. У току грађења Раванице јавља се жив и интензиван градитељски елан и на другим градилиштима. Кнез Лазар је помагао зидање и даровао повељама манастир Ваведена у Браничевском ждрелу⁵⁸. На његовом грађењу је било директно ангажован Григорије Синајит млађи, који је пребегео у Србију због Турака. По завршетку радова на раваничком нартексу, Лазар је почео подизање цркве Светог Стефана, у граду Крушевцу. Одмах по завршетку, а можда још у току радова на Лазарици, могуће је да је иста група градитеља започела цркву манастира Велућа⁵⁹. Осим задужбина кнеза Лазара, међу којима се помиње и манастир Свете Тројице (Орешковица)⁴⁰ и уз Милутинову грађевину Хиландара дограђени ексонартекс, на подручју Србије ничу и друге грађевине подизане настојањем разних велможа или црквених достојанственика. Тако у Жичкој повељи из 1382. налазимо први траг о Дренчи и Неупари, иако изгледа вероватно да су грађене коју годину раније⁶¹. Исто тако, пре него што је потпуно окончан рад на цркви манастира Раванице, браћа Мусићи су свакако од 1381. почели у долини Ибра са зидањем Нове Павлице.

Полет и живост градитељске делатности који су дошли до изражаја кроз бројне црквене споменике подигнуте у релативно уском временском оквиру од једне деценије, сведоче о изванредном стваралачком елану нове средине, и о томе да је било више мајсторских група. Није искључено да се на појединим споменицима радило паралелно, или да су поједине групе градитеља према потреби одлазиле са једног градилишта на друго. На жалост, о томе нема писаних извора, али се до најбољих и најпоузданијих података може доћи анализом архитектонске концепције и међусобних односа појединих веома слично обликованих грађевина, обраде њихових фасада, а посебно декоративне пластике и њених мотива.

Цркви манастира Раванице наша народна поезија је посветила нарочиту пажњу. Са пуно дивљења анонимни народни песник позива:

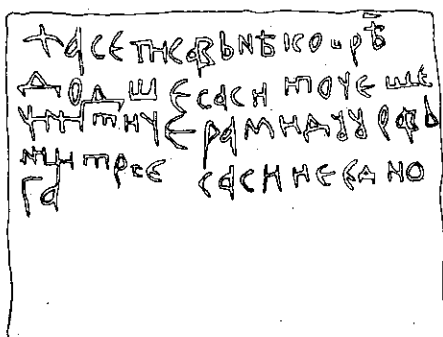
**„Да видите славну
Раваницу у Ресави
ниже Параћина . .**

А када се осврће на организацију радова на цркви, он вели:

**„Саставише хиљаду
мајстора И хиљаду
младих сараора“⁶³.**

На основу до сада познатих писаних извора из доба кнеза Лазара сазнаје се веома мало о архитектима протомајсторима, скулпторима или зографима. Ово се нарочито односи на први период развоја моравске архитектуре чији су творци већином остали анонимни

О средњовековним градитељима у нашој научној литератури се мало, често само узред⁶⁴ писало. Име протомајстора Раванице је још

Сл. 1. Натпис са опеке употребљене за зидање цркве

Fig. 1. Inscription gravée dans la brique de l'église.

увек непознато; о њему за сада нису пронађени сигурни подаци. Али о учешћу већег броја мајстора градитеља на овој цркви сведочи податак из натписа на опеци (слика 1), из кога се јасно види да је за грађење било ангажовано у зависности од карактера радова, више група мајстора. Једна од њих је била баш ова труппа, позвана да припреми опеку за зидање. Нешто више података је пронађено о живописцима. Име Константина зографа исписано је на краткој туници светог ратника насликаног истоно од прозора у северној певници.⁶⁵ О пореклу сликара ипак се више дознало анализом и студијама о српском сликарству. Зографи са својим предводницима, као што је у овом случају Константин у својој групи, остављали су дискретне потписе на оружју или хаљинама светачних фигура. Тако се последњим анализама живописа у Раваници, Сисојевцу и Ресави дошло до података о пореклу живописаца⁶⁶. Раванички мајстори сликари могли су да буду Грци или још вероватније Срби, који су морали да прођу кроз школу мајсторских радионица града светог Димитрија, Солуна.

Градитељи већине споменика остали су у приличној мери непознати. Разлог њиховој анонимности не зна се тачно. Могуће је да су архитекти немари добијали наруџбине посла строго проверених њихових квалитета, да су своје занатске вештине љубоморно неговали у ужем кругу својих еснафских радионица, а да су њихова имена записана углавном на плановима⁶⁷ или макетама резаним у камену или дрвету⁶⁸ који се нису могли сачувати до данас⁶⁹.

По Лазаревој смрти сусреће се са Миличиним и Стефановим градитељима и сликарима. Веома је могуће да је цркву манастира Ресаве градио протомајстор приморског порекла у сарадњи са трупом мајстора из српске средине. Грађена по узору на основну концепцију и просторно решење маузолеја у Раваници⁷⁰, очигледно је израз неспретности нових градитеља у деспотовој средини у којој се нису потпуно снашли. Ентузијаст и мецена књижевности, који је зналачки умео да сагледа, осети и правилно оцени и савремена културна достигнућа и она из прошлости⁷¹, амбициозан са жељом да од Ресаве начини велико дело, Стефан „

посмлаше во се даже во острвоки и по вљекдош“ за „вк-штѣми доврѣшиши и многочѣстѣиши дѣлатели хождожиѣми, живописѣтељи же ископѣшиши“⁷². На жалост иако је Стефан имао око себе велики број људи од пера нема писаних сведочанстава о ресавским градитељима или зографима. Ипак, не треба их тражити далеко од ове средине. Међу минијатуристима, калиграфима, преписивачима или декоратерима преписивачких текстова, налазе се зографи, иконописци, скулптори а највероватније и градитељи. Дуже времена негована минијатура, средином XIV века достиже свој врхунац и, као што то раније није био случај, баш у ово време се преноси у камени резани украс монументалних грађевина. Истина, нема опширнијих података о минијатуристима, али време у коме су радили, и високи културни ниво средине, пружали су услове за рад уметницима ширег домета и великих квалитета. Треба се подсетити само случаја светогорског монаха из Далше, који се по Стефановом тражењу бавио неко време преписивачким радом у близини Љубостиње⁷³. Тај исти монах, будући способан градитељ, није могао да се по својој жељи врати натраг у Свету Гору, пошто га је деспот, по обављеном преписивачком раду, ангажовао, за грађење цркава⁷⁴.

На Миличиној задужбини Љубостињи оставили су потписе „протоманстор водокѣк радѣ“ и зограф Макарије. Лепо и врло репрезентативно уклесана слова на каменом прагу наоса, сведоче о педантном, строго одмереном и врло прецизном градитељу са оштрим длетом који је на исти начин извајао и пластику на фасадама цркве. Њему народна песма приписује подизање већег броја грађевина⁷⁵, међу којима Раванице, али се то, из много разлога, не може потврдити. Истина, релативно чврсто рађена пластика, њен строг и правилан распоред орнаменталних мотива на фасадама цркве припадају искусном и зрелом мајстору клесару, који је имао за собом извесна претходна искустава. Ако би га тражили на ранијим градилиштима свакако да би пре припадао млађој групи мајстора са Лазарице, него групи градитеља Раваничке цркве⁷⁶ По Миличином позиву, зограф Макарије, ради између 1402. и 1405. године⁷⁷ живопис Љубостиње. И он је један од сликара који су прошли кроз светогорске сликарске радионице солунских мајстора; дуже времена он је радио са братом митрополитом Јованом у Македонији⁷⁸. После смрти краља Марка, Макарије се нашао у деспотовој Србији међу елитом избеглих уметника и укључио се у уметнички живот нове средине. Његов рад у Љубостињи, у одсуству брата Јована, није га много прославио. Очигледно префињено сликарство Андреша добија грубљу ноту у Љубостињи⁷⁹, са много примеса конзервативне македонске сликарске традиције која је остала далеко за савременим живописачким тежњама моравске школе. Двадесетих година XV века Макарије се враћа у Македонију и бави се сликањем икона.